

SOMONIYLAR DAVRI TARIXI MANBAASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI

Ne'matova Rahima Shamsiddinovna

Termiz davlat pedagogika instituti Tarix fakulteti talabasi

nematovarahima439@gmail.com

Annatsiya: Yurtimiz tarixida ajralmas sahifa sifatida e'tirof etiladigan Somoniylar davri shunisi bilan ajralib turadiki, bu davrda o'lkada tinchlik siyosati hukmron bo'lgan va ilm-fan, madaniyat gullab yashnagan. Ushbu davrda o'lkamizdan mashhur mutafakkir olim Ibn Sino, islom ilmlarida katta shuhrat qozongan ilohiyotchi olim Abu Mansur Moturidiy kabi o'nlab allomalar yashab ijod qilgan. Shuningdek, ushbu davrda o'lkamizda islomiy ilmlar taraqqiy etgan va ko'plab ilm markazlari, jumladan "Dor al-juzjoniya", "Dor al-iyodiya", "Buxoro fiqh maktabi" kabi maktablar faoliyat olib borgan. Ushbu davr yana shunisi bilan ajralib turadiki, bu davrda o'lkada millatlararo o'zaro totuvlik, e'tiqodiy xurlik va diniy bag'rikenglik barqaror bo'lgan. Ushbu maqolada qariyb bir yarim asr davomida Movarounnahrda mustahkam imperiya sifatida hukmronlik qilgan somoniylar davridagi shu barqarorlik tarixi haqida ma'lumot berishni maqsad qildik.

Kalit so'zlar: Somoniylar davlati, Somoniyon amiri Mansur ibn Mohammad, Movarounnahr, tarixiy manbalar, Atoi Malikjon, Al-Narshoxi, al-Idrisi, Ibn Haukal, yozma manbalar, arxeologik topilma, somoniylar davlatining tashkili, iqtisodiyoti, madaniy hayoti, ijtimoiy tuzilishi, Davlati Mostofidiya, Qarakhanid xonligi.

Аннотация: Эпоха соманидов, которая признана неотъемлемой страницей истории нашей страны, отличается тем, что в этот период в стране преобладала политика мира, расцветали наука и культура. В этот период в нашей стране жили и работали десятки ученых, таких как Ибн Сина, известный мыслитель, и теолог Абу Мансур Мотуриди, получивший большую известность в исламских науках. Также в этот период в нашей стране развивались исламские науки и действовали многие центры знаний, в том числе такие школы, как «Дор ал-Джужония», «Дор ал-Йодия», «Бухарская школа фикха». Этот период также отличается тем, что в этот период в стране были стабильны межнациональное согласие, веротерпимость и веротерпимость. В этой статье мы стремимся предоставить информацию об истории этой стабильности в эпоху Саманидов, которые правили Мовароуннахром как сильной империей около полутора веков.

Ключевые слова: государство Саманидов, Саманидский эмир Мансур ибн Мохаммад, Моваруннахр, исторические источники, Атой Маликджан, Аль-Наршахи, аль-Идриси, Ибн Хаукаль, письменные источники, археологические находки, организация, экономика, культурная жизнь, социальная структура государства Саманидов. , Государство Мостотфидия, Караханидское ханство.

Annotation: The era of the Somanites, which is recognized as an integral page in the history of our country, is distinguished by the fact that during this period, peace policy prevailed in the country, and science and culture flourished. During this period, dozens of scholars lived and worked in our country, such as Ibn Sina, a famous thinker, and theologian Abu Mansur Moturidi, who gained great fame in Islamic sciences. Also, during this period, Islamic sciences developed in our country and many centers of knowledge, including schools such as "Dor al-Juzhoniya", "Dor al-Iyodiya", and "Bukhara Fiqh School" were operating. This period is also distinguished by the fact that inter-ethnic harmony, religious tolerance and religious tolerance were stable in the country during this period. In this article, we aim to provide information about the history of this stability during the Samanid era, which

ruled Movarounnahr as a strong empire for about a century and a half.

Key words: *Samanid state, Samanid emir Mansur ibn Mohammad, Movarounnahr, historical sources, Atoi Malikjan, Al-Narshahi, al-Idrisi, Ibn Haukal, written sources, archaeological finds, organization, economy, cultural life, social structure of the Samanid state, State of Mostotfidiya, Karakhanid Khanate.*

KIRISH

Somoniylar davlatida IX asrning oxirlarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarda muhim o'zgarishlar yuz bergani va bir necha yillar davomida tinch siyosat va sharoitlar hukmron bo'lib turgani Movarounnahrning asosiy ilmiy markazlaridan hisoblangan Samarqand shahrida ilmiy jarayonlarning jonlanishiga zamin yaratdi. Samarqandning buyuk ipak yo'lida joylashgani tijorat, san'at va ilm markazlaridan biriga aylanishiga sabab bo'lgan. Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, somoniylar davrida Samarqandda nafaqat islom dinining, balki boshqa dinlarning ham ta'lim markazlari faoliyat olib borgan.

Movarounnahr mintaqasining Somoniylar davridagi tarixi haqida birinchilardan bo'lib Muhammad Narshaxiy batafsil ma'lumot beradi. Muhammad Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobi.

Somoniylar davlatining poytaxti - Buxoro tarixiga bag'ishlagan o'ziga xos qomusiy asardir. XIII asr muallifi Sam'oniyning "Kitob-ul-ansob" asarida keltirilgan qisqagina ma'lumotga qaraganda, uning to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakiriyo ibn Xattob ibn Sharik bo'lgan. Naslu nasabi Buxoro ahlidan, 899 yilda shahar yaqinidagi Narshax qishlog'ida duyoga kelgan. 959 yilda 60 yoshida vafot etgan. "Buxoro tarixi" asarini u 943-944 mobaynida arab tilida yozadi. Kitobni Samoniylar davlatning hukmdori Abu Muhammad Nuh ibn Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil as-Somoni (943-954 yy.) ga bag'ishlaydi. Afsuski, "Buxoro tarixi"ning arab tilidagi asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Uning faqat ancha-muncha qisqartirilib, fors-tojik tiliga ag'darilgan tarjimasigina yetib kelgan.

"Buxoro tirixi" kitobida yozishda Muhammad Narshaxiy o'z kuzatishlari, mahaliy aholidan eshitgan va bilganlari bizgacha yetib kelmagan tarixiy hujjatlarga asoslanish bilan birga ko'pchilik tadqiqotchilar nazari tushmagan arabnavis mualliflarning asarlaridan ham keng foydalangan. Kitobda Madoiniy, Balazuriy va Tabariy asarlariga bo'lgan havolalar buning yorqin dalilidir. Bulardan tashqari, Muhammad Narshaxiy o'z asarida islomiyatga qadarli Buxoro tarixi va arablar bosqini bilan bog'liq bir qancha rivoyatlarni keltiradi. "Siyovush marsiyasi" va "Poykand fojiiyasi" kabi axborotlar mana shunday xalq og'zaki rivoyatlari namunalaridandir. Buxoro va Poykandning islomiyaga qadarli bo'lgan hokimlari, Poykand ravotlari, arablarning Buxoroga tomon dastlabki yurishlari, shuningdek Muqanna to'g'risidagi axborotlarning bir qismi Muhammad

Narshaxiyga mansub bo'lib, ular ma'lum darajada yozma manbalar hamda og'zaki rivoyatlar asosida bayon etilgan.

Sharg' va Iskijkat bozorning ta'rifi; Ismoil Somoniy tomonidan Sharg' qishlog'i yerlarining xaridi; yiliga ikki marta Buxoroda bo'ladigan mohrshz iyd bozori; Ko'shki Mug'on yerlarining X asrdagi bahosi; shahar atrofi ko'shklarining o'ymakor sanamlar bilan bezatilgan eshiklari; "kashkashon"- savdogarlar bilan arablar o'rtasida bo'lib o'tgan mojaralar; nihoyat, "oqkiyimliklar"ning rahnamosi - Muqannaning fojiali qismati to'g'risida cho'rilaridan birining nabirasi og'zidan eshitgan hikoyasi ayniqsa antiqa axborotlardan hisoblanadi. Abu Nasr Ahmad Quboviyning yozishicha, Muhammad Narshaxiy o'z kitobini Nuh ibn Nasr as-Samoni davrigacha bo'lgan Samoniylar sulolasining hukmronligi to'g'risidagi axborotlar bilan tugatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Buxoro tarixi"ning fors tiliga tarjimasi 1128 yilda Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Quboviy tomonidan amalga oshirilgan. Asar matnining tahlili shuni ko'rsatadiki, Abu Nasr Ahmad Quboviy asarni tarjima qilishda uni faqat qisqartiribgina qolmay, balki IX asr mualliflaridan Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning "Tarixi Tabari", Abulhasan Abdurahmon ibn Muxammad Nishopuriyning "Xazoinul-ulum" hamda Abu isxoq Ibrohim ibn al-Abbos as-Suliyning "Ahbori Muqanna" nomli asarlaridan olingan qimmatli ma'lumotlar bilan to'ldiradi. "Buxoro tarixi"da keltirilgan xadislardan ma'lum bo'lishicha, Abu Nasr Ahmad Quboviy hadis ilmining ulomalaridan biri mashhur muxaddis Muhammad Shamsudin Abu Bakr Zaranjariy biz uchun noma'lum bo'lgan asaridan ham foydalangan. Masalan, Buxoro shahrining paydo bo'lishi, "Bozoro moh", Arkning barpo etilishi, "Kampirok devor", Buxoro va unga tobi joylarning dehqonchilik xo'jaligi tafsilotlari hamda shaharning tarixiy topografiyasi (shahristondan tashqari) bayoniga bag'ishlangan sahifalar Abu Nasr Ahmad Quboviyning Abulhasan Nishopuriy nomidan "Buxoro tarixiga" kiritgan qo'shimchalaridan hisoblanadi.

Shu bilan birga "Buxoro tarixi"ning tarjimoni va muharriri Narshaxiydek mahalliy mualliflardan bo'lgani uchun asarni o'z kuzatishlaridan to'plagan hamda bilgan va eshitgan axborotlar bilan ham to'ldirgan. Mana shunday ma'lumot va axborotlar asosida asarga bir butun sahifalar, ayrim hollarda esa butunlay yangi qism yoki boblar kiritilgan. Masalan, "Buxoro tarixi"ning "Shamsobodning bino etilishi" va "Iyd nomozgohi" kabi boblarning xotima sahifalari va boshqalar Abu Nasr Ahmad Quboviy qalamiga mansubdir.

Quboviy tarjimasidan rosa yarim asr o'tgach, 1178-1179 yillar mobaynida Buxoro hukmdori sadr Abdulaziz ibn Burxonuddin uchun "Buxoro tarixi"ning fors-tojik matni ham yangitan tahrir qilinib, Mhammad ibn Zufar ibn Umar tomonidan ikkinchi marta

qisqartirilib.qayta bayon etiladi. O.I. Smirovning fikricha, ayrim qo‘shimchalar bilan bir qatorda “Buxoro tarixi”ni nomma-nom boblarga ajratish asarning mana shu ikkinchi muharriri qalamiga mansubdir.

XIII asrdan boshlab “Buxoro tarixi” noma'lum ko‘chiruvchi muharrirlari tomonidan muttasil to‘ldirib borilgan. Jumladan, “Buxoro arkinging bino etilishi haqida” va “Buxoro shahrining devori” kabi boblarda Xorazmshoh Muhammad ibn Sulton Takash (1200-1220 yy.) farmoni bilan Buxoro arki devorining tiklanishi, 1165 yilda qurilgan shahar tashqi devorining ta'mir etilib, uning sirtidan Buxoroning ikkinchi qatordan tashqi devor bilan o‘rab olinishi, shuningdek 1220 yilda Chingizxon boshliq mo‘g‘il lashkarlarining Buxoroga bostirib kirib, o‘n ikki kun davomida arkni qamal qilib, olib borilgan jang oqibatida qal'a va shahar devorlari vayron etilib, Buxoroning bosqinchilar tomonidan olinishga bag‘ishlagan sahifalar XIII asrning 20-yillaridan keyin “Buxoro tarixi”ga kiritilgan muhim qo‘shimchalardir. Bu qo‘shimchalar asarning tarjimoni Abu Nasr Ahmad Quboviy yoki uning ikkinchi muharriri Muhammad ibn Zufarlarga tegishli bo‘lmay, balki yana bir noma'lum muharir qalamiga mansubdir.

Yuqorida qayd etilgan juz'iy qo‘shimchalar nazarda tutiladigan bo‘lsa, bizgacha yetib kelgan “Buxoro tarixi”ning fors-tojik tilidagi nusxasi bir necha bor qisqartirilib, tahrir etilgan va aslidan tubdan farq qiladigan tarjimasidan ko‘ra uning arabcha matni asosida ko‘plab qo‘shimchalar kiritilgan yana bir yangi asarga aylangan, deb tushinish mumkin. U vaqtda “Buxoro tarixi”ning tarjimoni va asosiy muhariri Abu Nasr Ahmad Quboviyni Narshaxiyning ham muallifi yoki asarning ommabop yangi variantini yaratgan o‘z davrining o‘tkir muarrix deb hisoblashga to‘g‘ri keladi.

Somoniylar o‘z davlatida juda yaxshi yulga quyilgan hukmronlik tizimini urnatdilar. Turk g‘ulomining xizmat pog‘onasidan ko‘tarilish jarayoni muarrix va davlat arbobi Nizomulmulk (1018— 1092) ning mashhur «Siyosatnoma» (Siyar ul-muluk) asarida bayon etilgan.

Manbalarda o‘zlaridan keyin o‘lmas noyob asarlar qoldirgan ko‘plab yetuk olimu fozillarning muborak ismu shariflari saqlanib qolgan. Chunonchi, keyinchalik Gardiziy, ibn al-Asir hamda Juvayniy kitoblariga manba bo‘lgan «Kitob fi-axbor vuloti Xuroson» asarining muallifi Abu Ali Husaya ibn Ahmad as-Salomiyy, shuningdek, «Tarixi Buxoro»ning muallifi Abu Abdulloy Muxammad ibn Ahmad ibn Sulaymon al-Buxoriy (924 yilda vafot qilgan) hamda yuqorida nomi zikr etilgan Abu Bakr Muxammad ibn Ja'far al-Narshaxiy (959 yilda vafot etgan), Samarkand shazfi tarixiga oid «Kitob al-ikmal li ma'rifat ar-rijol» kitobining muallifi Abu Said ibn Abdurahmon ibn Muxammad al-Idrisiy (1014 yilda vafot etgan), sakkiz jildlik biografik asar «Kitob ahvoli Nishopur»ning muallifi Abu Abdulloy Muxammad ibn Abdul loy al-Bayyi al-hakim an-Naysaburiy (1014 yilda vafot etgan), «Kitob al - mufoxarat ahli Kesh va-n-Nasaf»ning

muallifi Abulxaris Asad ibn Xamduyi al-Versiy (927 yilda vafot etgan), va nihoyat, «Tavarixi Xorazm minxa al-kofi» nomli Xorazmning qadimiy tarixi to'g'risidagi kitob muallifi Abu Ahmad ibn Muxammad ibn Sa'd ibn al-Kofiy (957 yilda vafot etgan) shular jumlasidan. Shu o'rinda Tabariyning mashhur asari «Tarix ar-rasul va-l-muluk va-l-xulafo»ning amir Abdulmalik I (954—961) va Mansur I (961 —976) ning vaziri Abu Ali Muxammad Bal'amiy tomonidan 974 yili amalga oshirilgan forscha tarjimasini ko'rsatish mumkin. Mazkur asar va uning tarjimasi bir necha marta nashr etilgan. Rofiya bilimdonlaridan fors klassik jug'rofiya maktabining asoschisi, falakiyot va jug'rofiyaga oid 60 dan ortiq asarlar muallifi (bu asarlardan ikkitasining: «Taqqim al - buldon» hamda «Kitob al-badi' va-t-tarix»ning nomi saqlanib qolgan) Abu Zayd Ahmad ibn Saxl al-Balxiy (850—934) ni aloxida ta'kidlab utish mumkin.

Somoniylar davridagi jug'rofiyaga oid adabiyotlar ichida Abu Zayd Balxiyning hozirgacha topilmagan asari muhim o'rinni egallashi mumkin edi. Vazir Jayhoiiy Buxoroga yuli tushgan ibn Fadlanni qizg'in kutib olgani ham ma'lum. Jayxoniy asari o'sha davrda odat bo'lgan an'anaga ko'ra «G'aroyib ad-dunyo», «Ajoyib al-buldon» deb atalgan bo'lishi mumkin. Mas'udiyning tubandagi so'zlari fikrimizni tasdiqlaydi: «Al-Jayhoniyy dunyoni tavsiflab hamda u haqda hikoya qiluvchi, chunonchi, quidagi ajoyibotlar, shaharlar, poytaxtlar, dunyo va dengizlar, xalqlar va ularning yashash makonlari va boshqa g'aroyib voqyea-hodisalar to'g'risida asar yaratdi».

Tarixchi manbashunos olimlar B.A.Ahmedov, A.A.Madrimov, D.Yu.Yusupova, G.S.Fuzailovalarning asarlariga qaraganda. Movarounnahrning somoniylar davridagi tarixi haqida xorijiy tarixchilardan dastlab Astaxoriy (Ibrohim ibn Muhammad al-Forsiy al-Karxiy al-Astaxoriy Abu Is'hoq. U geograf olim bo'lgan. Kelib chiqishi Eronning Astaxor vohasidan. Ko'plab ilmiy safarlar qilgan. Uning “Suvar al-aqolim val masolik val mamolik” asari o'z davrining mashhur asarlaridan hisoblangan. 958 yili vafot etgan).

“Suvar al-aqolim val masolik val mamolik”, Ibn Havqal (Muhammad ibn Ali ibn Havqal an-Nasibiy al-Bag'dodiy al-Mavsiliy. Bu olim ham geograf bo'lgan va ko'plab safarlar qilgan. 978 yil atrofida vafot etgan) “Surat al-arz”, Maqdisiy (Muhammad ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Banno al-Maqdisiy al-Bashshor Shamsiddin Abu Abdulloh. Tarixchi va geograf olim bo'lgan. 947 yili Maqdisda tug'ilgan. Tijorat bilan shug'ullangan va ko'p shaharlarga safar qilgan. 1000 yili vafot etgan) “Ahsan at-taqosim” nomli asarlarida batafsil ma'lumot berib o'tganlar.

Movarounnahr o'lkasi Damashqdan so'ng Ma'mun davriga qadar Bag'doddagi xalifalikka bog'liq bo'lgan. Ma'mun xalifa bo'lgach, As'ad ibn Somonning farzandlarini o'ziga yaqin kishilardan bilib, Movarounnahrqa boshliq qilib tayinlagan. Shu bilan Movarounnahr somoniylar qo'liga o'tgan. Lekin 875 yilga qadar ular markaziy

xalifalikka bo'ysunar edilar. 875 yildan boshlab ular mustaqil imperiya sifatida somoniylar davlatini barpo qildilar.

Mashhur tarixchi olim Ibn al-Asir: "Somoniylar davlati yer yuzida keng yoyilib, ko'p joylarni egallagan hamda siyrat va adolat jihatidan eng yaxshi davlatlardan edi", deb e'tirof etgan.

MUHOKAMA

Yana bir ensiklopedik olim Ibn Hallikon somoniylar davlati amirlarini shunday sifatlagan: "Somoniylar podshohlari Movarounnahr va Xuroson sultonlarining siyrat jihatidan eng yaxshilari edi. Ulardan kim podshohlikka o'tirsa, "sultonlar sultoni", deb atalar va shu nom bilangina tanilar edi. Bu nom unga go'yo belgi bo'lib qolar edi. Odatda ular adolatli, zakovatli va ilmli kishilar bo'lganlar".

Ibn al-Asir somoniylar davlatining sultonlaridan Ahmad ibn Asadni shunday tariflagan: "Ahmad ibn Asad tama qilmaydigan, hamma yaxshi ko'radigan kishi bo'lib, uning odamlari pora olmas edi". Ushbu sultonning o'g'li Ismoil haqida ham shunday fikrlarni bildirgan: "Ismoil oqil, adolatli, xalqiga yaxshi munosabatda bo'ladigan, yumshoq odam edi".

Somoniylar podshohlari ilmga va uning ahliga katta e'tibor bergan edilar. Buning tasdig'i o'laroq o'lkada ko'plab umumiy va xos kutubxonalar barpo etilgan edi. Ibn al-Asir somoniylar podshohi Ismoil ibn Ahmad ibn Asad(Amir Abu Ibrohim Ismoil ibn Ahmad ibn Asad ibn Somon fozil, olim, mohir chavandoz, shijoatli, ulamolarni hurmat qiladigan podshoh bo'lgan. Muhammad ibn Nasrdan uning barcha kitoblarini tinglagan. Undan Ibn Xuzayma va boshqalar dars olgan. U 908 yili Buxoroda vafot etgan)ni shunday tariflagan: "Ismoil yaxshi inson bo'lib, ilm va din ahlini yaxshi ko'rar va ularni hurmat qilar edi".

Manbalarda Ismoilning o'zi haqida shunday rivoyat qilinadi: "Samarqandda yashayotgan edim. Bir kuni zulm bilan olingan narsalar xususida o'ylanib o'tirgan edim. Shunda, Abu Abdulloh Muhammad ibn Nasr al-Faqih ash-Shofiiy kirib qoldi. Men u zotning ilmi va dinini ulug'lab darhol o'rnimdan turdim".

O'z davrida somoniy sulton huzurida ilmiy munozaralar tashkil qilinar va sultonning o'zi turib biron bir masalani so'rar edi. So'ng hozir bo'lgan ulamolar bunga javob berar edilar. Sultonlikdagi har bir jome masjidida kutubxona mavjud bo'lib, eng kattasi Marv shahrida joylashgan edi. Mazkur kutubxona turli lug'atlardagi nafis kitoblarni qamrab olgan. Shuningdek, sultonning maxsus kutubxonasi ham bo'lgan.

Somoniylar davrida Movarounnahr o'lkasi hadis, fiqh, lug'at va boshqa islomiy ilmlar bo'yicha yetuk olimlarni yetishtirib chiqargan. Ular o'zlarining jiddu jahdlari, ilm yo'lidagi qiyinchiliklarga sabr qilishlari bilan katta matonat ko'rsatganlar. Ular har qancha uzoq bo'lmasin, olis shaharlarga borib, mashaqqat bilan ilm olgan edilar.

Bunday olimlardan mashhur muhaddis Muhammad ibn Hibbon va “Al-Ishrof” kitobining muallifi Abu Bakr ibn

Muhammad ibn al-Munzir va “At-Tahzib” kitobining muallifi al-Azhariy kabi ulamolarni misol keltirish mumkin.

Shuningdek, somoniylar davrida Movarounnahr va Xuroson o‘lkalarida turli islomiy aqidaviy oqimlar bilan bir qatorda g‘ayriislomiy oqimlarni ham uchratish mumkin edi.

Maqdisiy o‘sha davrlarda Movarounnahr va Xuroson o‘lkalarida o‘zi shohid bo‘lgan turli oqimlar haqida shunday yozgan: “Ushbu o‘lkada ko‘p sonli yahudiylar va oz sonli nasroniylar yashaydi. Bu o‘lka turli ilmlar, jumladan, fiqh eng ko‘p tarqalgan maskandir. Movarounnahr va Xurosonda asosan ahli sunna val jamoa mazhablari faoliyat olib borgan. Lekin Sijiston va Xirotda kabi ayrim shaharlarda xorijiylar, Naysaburda mu'taziliylar ham uchrab turardi. Shuningdek, ayrim hududlarda shialar va karromiylarni ham uchratishimiz mumkin edi. Lekin bu o‘lkada Abu Hanifa mazhabi asosiy mazhab hisoblangan. Shosh, Tus, Naso shaharlarida shofiiy mazhabiga e'tiqod qiluvchilar ham ko‘p edi. Ta'kidlash joizki, o‘lkada shialar bilan karromiylar, shofiiylar bilan hanafiylar o‘rtasida o‘zaro bahslar yuzaga kelsa, sultonning o‘zi aralashib, ularning orasini isloh qilishiga to‘g‘ri kelar edi”. Demak, somoniy sultonlarning o‘zlari o‘lkada e'tiqodiy va diniy bag‘rikenglikni mustahkam turgan holda o‘z nazoratlarida saqlaganlar.

Ibn an-Nadim somoniylar davrida manoniya firqasi a'zolaridan besh yuzga yaqini Samarqandda yashaganini, ularning boshliqlari bu yerga Bobildan ko‘chib kelganini ta'kidlab o‘tgan. Shuningdek, olim Movarounnahrda sumaniya firqasi tarqalganini, yahudiy va nasroniylar ham ko‘pligini zikr qilgan.

Somoniylar davrida Samarqand tarixidagi geografik va ijtimoiy-madaniy omillar ta'lim jarayonlari, ayniqsa hanafiylikning mintaqada taraqqiy etishiga turtki bo‘ldi. Hanafiya olimi Abul Muin an-Nasafiy “Tabsirat al-adilla” asarida

ta'kidlashicha, Movarounnahr va Xurosonning Marv va Balx kabi shaharlarida mu'taziliya ta'limotini qabul qilganlardan tashqari Abu Hanifa izdoshlarining asosiy qismi usul va furu' mavzularida islom kirib kelgan davrning dastlabki kunlaridanoq hanafiya ta'limotini qabul qilgan edilar. Nasafiyning mazkur asaridagi “Movarounnahrda mu'taziliya ta'limotini qabul qilmagan hanafiylar” degan iborasidan, bu o‘lkada hanafiya olimlari ikki guruhga bo‘lingani ma'lum bo‘ladi:

1. Hanafiy mu'taziliylar.

2. Abu Mansur al-Moturidiy tomonidan

rivojlantirilib tizimga solingan va mu'taziliya fikrlarini rad qilgan hanafiy moturidiylar.

Ibn Zakariyo Yahyo ibn Is'hoqning "Sharh jumal usul ad-din" asarida bir rivoyat e'tiborga molikdir: Somoniylar davrida Movarounnahrda islom diniga yangi kirgan bir kishi musulmonlarning yetmish uch firqaga ajralib ketganini eshitadi. Shunda u qadariy-mu'taziliydan insonning fe'llari haqida so'raydi. Mu'taziliy quyidagicha javob beradi: "Men istaganimni qila olaman va o'zim xohlagan har narsaga kuchim yetadi". Yangi musulmon uning fikriga raddiya berib deydi: "Men bu e'tiqodni tanlamayman. Chunki bu e'tiqod orqali Allohning xohish va qudrati chetga chiqib qolmoqda". Shunda qadariy-mu'taziliy: "Agar mening fikrimni qabul qilmasang, ahli sunna val jamoa mazhabiga borib qo'shil", deb javob beradi. Shundan so'ng yangi musulmon o'zi yashayotgan joydagi jamiki firqalar vakillaridan inson fe'li haqida so'rab chiqadi va birontasining aqidasi qabul qilmaydi. U murojaat qilgan firqalarning barchasi: "Agar bizning aqidamizni qabul qilmasang, ahli sunna val jamoa mazhabiga borib qo'shil", degan fikrni aytishadi.

U firqalar vakillaridan ahli sunna val jamoa kimlar ekanini so'rganida, ular quyidagicha javob beradilar: "Ular har yerda ahli sunna val jamoa nomi bilan tanilganlar. Samarqandda "Dor al-juzjoniya" va "Dor al-iyodiya" a'zolari, Buxoroda "As'hoobi Abu Hafs" (Abu Hafs al-Kabir tarafdorlari), Balxda Nusayr ibn Yahyo tarafdorlaridir. Ular ahli sunna val jamoa qarashlarini tarqatayotgan ilm ahli hisoblanadilar". Ibn Xolliqon, Istahriy, ibn Havqal va Muqaddasiy keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Movarounnahrning asosiy viloyatlarida, ayniqsa Zarafshon, Farg'ona vodiylarida, Ilaqda, Xorazmda qishloq xujaligi rivojlangan. O'rta Osiyo shaharlari qadimdan Yaqin va O'rta Sharq, Volga buyi va Xitoy bilan karvoi yo'llari orqali bog'lanib kelganlar. Bu haqda ibn Xurdodbeh, ibn Fadlan, Gardiziy asarlarida, shuningdek Xorazm va Volga buyida olib borilgan arxeologik qazilmalardan topilgan faktik materiallar mavjud.

X—XII asrlarda Movarounnahrda tarix va geografiyaga qiziqish ortib, bu ilmlarga e'tibor kuchayadi. Chunki bu davrda mahalliy aholining ma'naviy hayotida o'z ona tili va unda yozilgan tarixiy va adabiy asarlarga bo'lgan ehtiyoj ham tobora ortib bormoqsa edi. Ayni shu davrda Gardiziyning «Zaynulaxbor» («Xabarlar ko'rki»), Bayxaqiyning 30 jildlik tarixiy asari, Majiduddin Adnoniyning «Tarixiy mulki Turkiston», Muhammad Narshaxiyning «Tarixi Buxoro» kabi asarlari fors tiliga tarjima qilinadi.

Somoniylar davlatida madaniy hayot va din

IX—XI asr boshlaridan Movarounnahr va Xurosonda sodir bo'lgan o'ta murakkab siyosiy vaziyatning tadrijiy rivoji va u bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar mamlakat aholisining madaniy hayotiga ham kuchli ta'sir etdi.

Ma'lumki, Movarounnahr istilo etilib, xalifalikka qo'shib olingach, zabt etilgan o'zga mamlakatlar qatorida, bu o'lkada ham faqat islomgana emas, balki arab tili va

uning imlosi ham joriy etildi. Chunki arab tili xalifalikning davlat hamda mafkurasi bo'lgan islom dini tili edi. Shuningdek, hududlari kengayib jahondagi eng yirik davlatga aylangan Arab xalifaligida davlat tili fan tili ham edi. Shu boisdan kadimiy madaniy an'analarga boy Ajam va Movarounnahrda qo'p jihatdan arab tilining mohiyati oshib, uni o'zlashgirishta bo'lgan intilish kuchli bo'ldi. Islomni qabul qilgan aholining qo'pchilikka yod arab tili bilan muloqoti, garchi faqat ibodat vaqtlarida Kur'oni Karimning qisqa suralarini tilovat qilishdan iborat bo'lsa-da, ammo mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik ma'murlari bilan yaqinlashish va mamlakatda o'z siyosiy faoliyatini tiklab, uni mustahkamlashning garovi deb hisoblaydilar, uni o'zlashtirishga astoydil kirishadilar. Arab tiliga bo'lgan bunday ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda ham hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini yaxshiroq o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ladi. O'z navbatida, chegaralari borgan sari kengayib ulkanlashib borayotgan xalifalik uchun ham ilm va ilm ahli suv va havodek zarur edi. Davlatni boshqarishda abbosiylar ma'muriyati ayniqsa ko'plab bilimdon siymolarga muhtoj edi. Chunki arablar orasida bu paytda davlat ishiga yaroqli bo'lgan bilimdonlar hali oz, bori ham zaif edi

TAHLIL VA NATIJALAR

Shu boisdan Movarounnahr, Xorazm va Xurosonda mahalliy tillarda yozilgan asarlar yo'q etilib, yerli bilimdonlar quvg'in ostiga olib turilgan bir paytda bu mamlakatning ko'pgina tolibi ilmlari xalifalikning markaziy shaharlari — Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa va Basraga borib bilim olishga va arab tilida ijod qilishga majbur bo'ladilar. Bu davrda ayniqsa Bag'dod shahri Sharqning yirik ilm va madaniyat markazi edi. IX asrda bu shaharda Sharqning o'ziga xos Fanlar Akademiyasi «Bayt ul-hikma» («Donishmandlar uyi») tashkil etilgan edi. «Bayt ul-hikma» da katta kutubxona hamda Bag'dodda va Damashqsa astronomik kuzatishlar olib boriladigan rasadhonalar mavjud edi. Bu ilm dargohiga jalb etilgan tolibi ilmlar tadqiqotlar bi-lan bir qatorda qadimgi yunon, fors va hind olimlarining ulkan merosini to'plash, asrash va ularni arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullanadilar. Qariyb ikki asr mobaynida faoliyat ko'rsatgan jahonga mashhur bu ilmiy dargohning ko'p sonli olimu fuzalolari orasida Masarjavayh, Muhammad Fazoriy, Fazl Navbaxt, Yoqub Kindiy va ko'pgina boshqalar kabi bir nechta chet tillarni mukammal biladigan yetuk tarjimonlar faoliyat ko'rsatganlar.

Bu davrda «Bayt ul-hikma»da Muso Xorazmiy, Yahyo ibn Abu Mansur, Xolid Marvarudiy, Ahmad Farg'oniy, Abdulloh at-Turk, Abu Xolid Sog'uniy, Qaffol Shoshiy kabi Movarounnahr va xurosonlik olimlar ijod qilib, o'rta asrlar ilmu fani, xususan, matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, kimyo va huquqshunoslik fanlarining taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shadilar.

Muhammad Ibn Muso Xorazmiy (783—850) qadimgi Xorazm diyorida tugʻilib voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli sohadagi bilimlarni u oʻz ona yurti Xorazm va Movarounnahr shaharlarida koʻpgina ustozlardan oladi. Soʻngra u xalifa Xorun ar-Rashidning Xuroson va Movarounnahrdagi noibi, keyinchalik Xalif Abdulloh ibn Xorun ar-Rashid Ma'mun zamonida (813—833) «Bayt ul-hikma» nomi bilan shuhrat topgan Ma'mun Akademiyasida mudir sifatida fao-liyat koʻrsatadi. Bagʻdodda u Suriya, Iroq, Eron, Xuroson va movarounnahrluk olimlar bilan ijod qiladi. Ular orasida Xorazmiy bilan bir qatorda Yahyo ibn Mansur Marvaziy, Ahmad Fargʻoniy, Xabash al-Marvaziy, Xolid ibn Abdumalik al-Marvarrudiy, Abul Abbos al-Javhariy va boshqalarbor edi. Xorazmiy zamondosh olimlar bilan birgalikda yer aylanasini, uzunligi va radiusini aniqlash hamda geografik xaritalar tuzish kabi masalalar bilan mashgʻul boʻladi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qoʻshadi. Xorazmiy 20 dan ortiq asarlar yozadi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Bu kitoblar «Aljabr va al-muqobala» hisobi hakida qisqacha kitob, «Hind hisobi haqida» yoki «Koʻshish va ayirish haqida kitob», ya'ni arifmetik asar; «Kitob surat ul-arz» — «er surati» haqida geografiyaga oid kitob; «Zij», «Usturlob bilan ishlash haqida kitob», «Usturlob yasash haqida kitob», «Usturlob yordamida azimutni aniqlash haqida» kabi astronomiyaga oid asarlar; shuningdek, «Kitob ar-ruhoma», «Kitob at-tarix», «Yahudiylarning taqvim va bayramlarini aniqlash haqida risola» nomlari bilan atalgan. Xorazmiy merosidan, ayniqsa, «Aljabr va al-muqobala» kitobi-ning ilmiy ahamiyati nihoyatda buyukdir. U bu kitobi bilan matematika tarixida birinchi boʻlib algebra faniga asos sodsi. Hatto «al-gebra» atamasi ushbu kitobning qisqacha «al-jabr» deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. Xorazmiy nomi esa matematika faniga «algaritm» atamasi shaklida oʻz ifodasini topdi. Uning «Aljabr» asari asrlar davomida avlodlar qoʻlida yer oʻlchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va oʻlchov ishlarida dasturilamal boʻlib xizmat qildi.

Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Keyinchalik esa asrlar davomida yevropa olimlari Xorazmiy asarini qayta-qayta ishlab, uning asosida darsliklar yozadilar. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan oʻnlik pozitsion hisoblash sistemasining yevropada, qolaversa butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etadi. Shunday kilib, buyuk vatandoshimiz Xorazmiy matematika faniga asos sol-di, tarixda oʻzidan oʻchmas iz qoldirdi.

IX asr boshlarida «Bayt ul-hikma» da ijod qilgan olimlardan yana bin marvlik Yahyo ibn Abu Mansur edi. U 828 yilda xalifa Ma'mun farmoni bilan Bagʻdodning Ash-sha-mosiya mahallasida rasadxona qurilishida boshchilik kiladi. Rasadxona ishlari va unda olib borilayotgan quzatishlar na-tijalari haqida «Bayt ul-hikma» ning mudiri

Xorazmiygahisobot berib turadi. Yahyo ibn Abu Mansur «Az-Zij al-Ma'muni al-mumtaxan» («Sinalgan zich») nomli astronomik asar yozib qodsirgan. U 831 yilda Bagʻdodda vafot etgan.

«Bayt ul-hikma» ning olimlaridan Xolid ibn Abdumalik al-Marvaziy esa 831 yidda Damashq yaqinidagi Ki-siyon togʻida barpo etilgan rasadxonani boshqargan. U ham oʻz «Zij» ini tuzadi. yer meridianining uzunligini oʻlchash ishlariga boshchilik qiladi.

Bagʻdodda Xorazmiy bilan hamkorlikda ishlagan matematik Ahmad ibn Adbulloh al-Marvaziy zamondosh olimlar oʻrtasida Habash al-Hosib («Hisobchi habash») laqabi bilan mashhur edi. U ikkita «Zij» tuzadi. Uning zijlaridan oʻrta asr astronomlari keng foydalanganlar. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Habash al-Marvaziy handasa fani (geometriya)ga tangens, kotangens, kosekans funksiyalarini kiritib, ularning jadvallarini keltirgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, somoniylar davrida faoliyat olib borgan sultonlarning barchasi ilm-ma'rifatga xayrixoh boʻlganlar. Ular oʻlkada yashab ijod qilgan barcha ulamolarning ilmiy meroslariga befarq boʻlmaganlar. Shuningdek, oʻlkada islomiy firqa va oqimlar bilan bir qatorda boshqa din vakillarining ham faoliyatlari kuzatilgan. Ayniqsa, oʻlkada nasroniylar va yahudiylarning uchrab turishi ham somoniylar davrida diniy bagʻrikenglikka katta e'tibor berilganidan dalolat beradi. Yuqoridagi ma'lumotlar hozirgi kunda ham yurtimizda boshqa din vakillariga nisbatan hurmat-ehtirom bilan muomalada boʻlish, oʻzaro tinchlik ostida yashashga undashi tabiiy holdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Abu Bakr ibn Jafar Narshaxiy. Buxoro tarixi. T. "Kamalak" 1995.
2. Abu Jafar Muhammad at-Tabariy. Istoriya at-Tabariy. T. "Fan" 1987
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: 1993.
4. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.: Fan, 1968.
5. Abulgʻoziy. Shajarai turk. T.: Choʻlpon, 1992.
6. Abulqosim Firdavsiy. Shohnoma. Uch jildlik. T.: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1984.
7. Abu-l-Fazl Bayxaki. Istoriya Ma'suda (1030-1041). Per. s pers. A.K.Andersa. T.: 1962
8. Agadjanov S.A. Gosudarstvo Seljukidov i Srednaya Aziya. (XI-XII v.v.) M.: 1991.
9. Azamat Ziyov. Oʻzbek davlatchiligi tarixi. T.: Sharq, 2000.
10. Axmedov B. Tarixdan saboklar. T. «Ukituvchi», 1994.
11. Ahmedov B. Oʻzbek ulusi. T.: Nur, 1992.
12. Axmedov B. Oʻzbekiston tarixi manbalari. T., «Oʻqituvchi», 2001.
13. Bartold V.V. Arabskie zavoevaniya i Turkestan pri Samanidax. Soch. T. 2. Ch.1.- M., 1963;